

UOT 338.48

**BALNEOLOJİ RESURSLARDAN MÜALİCƏVİ-SAĞLAMLIQ
TURİZMİNDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI
(İLİSU BULAQLARI TİMSALINDA)**

V.S.DƏRGAHOV
Bakı Dövlət Universiteti
dargahov@gmail.com

Məqalədə İlisu və Moxubulaq mineral sularının müalicə-sağlamlıq turizmində istifadənin rentabelliği araşdırılmış, müalicəvi bulaqların analoqları ilə müqayisəsi aparılmış, beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə mürəkkəb coğrafi şəraitdə bu bulaqlardan istifadə olunması üçün alt və turizm infrastrukturunu yaradılmasının istiqamətləri müəyyən edilmiş, marketingin təşkilinin istiqamətləri göstərilmiş, turistlərin cəlb olunması üçün qısamüddətli "təbiət-mədəni-dərketmə-sağlamlıq" paketlərinin təqdim olunmasının üstünlükləri qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: mineral və termal sular, İlisu, Moxubulaq, rentabellik, müalicəvi bulaqların analoqu, Haruniyə termal mənbəyi, marketing, infrastruktur, tur paket.

Dövlətin milli təbii sərvətləri sırasında kurort ehtiyatları (mineral sular, müalicəvi palçıqlar, iqlim və s.) iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Təbii müalicə ehtiyatları (amilləri) kurortun profilini (istiqamətini), ehtiyatları isə onun həcmi müəyyən edir. Bu ehtiyatların rekreasiya məqsədilə istifadəsinin mümkünlüyü qeyri-ehiyatlarla (maliyyə, istehsal, kadr və s.) ölçülür. Təbii kurort-rekreasiya ehtiyatlarına – xəstəliklərin müalicəsi, profilaktikası və istirahətin təşkili üçün yararlı olan təbii resurs təminatıdır ki, bunlara mineral sular, müalicəvi palçıqlar, müalicəvi Naftalan nefti, şor göllər, müalicəvi iqlim, çimərliklər və digər təbii obyektlər aiddir.

Kurort-rekreasiya ehtiyatları müalicə-sağlamlıq rekreasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş təbii iqlim amilləri və süni yaradılmış infrastrukturların məcmusudur, həmçinin müxtəlif regionlarda rekreasiya və əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan kurort komplekslərinin imkanları və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir [4]. Bu baxımdan müalicəvi bulaqlar balneoloji ehtiyatlar olmaqla sanatoriya-kurort xidmətlərində daha çox istifadə olunur. Azərbaycanda balneoloji ehtiyatlar zəngin olsa da, onlardan istifadə olunması aşağı olaraq qalır. Mineral suların müalicəvi xüsusiyyətlərinin yetərli öyrənilməməsi, onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməməsi ilə bağlıdır.

Bu baxımdan müalicəvi sularla zəngin olan Qax rayonunun termal və mineral suların zənginliyi ilə fərqlənir. Rayonda 7 yüksək debitli termal bulaqlar, 6 süfrə suyu kimi istifadə oluna bilən mineral müalicəvi sularla zəngindir. Bunlardan "Oğlanbulaq", "Qızbulaq" və "Hamambulaq", Moxubulaq İlisu bulaqlarına aid olmaqla daha məşhurdur. Qax rayonunun termal suları, əsasən rayonun dağəmələgəlmə proseslərinin davam etdiyi yüksək dağlıq ərazilərdə daha çox yayılmışdır [5].

Bu termal suların temperaturu yüksək olmaqla 40⁰C-ə çatır, debiti yüksək olduğuna görə balneoloji turizm əhəmiyyəti vardır. Qeyd olunan müalicəvi bulaqlar mineral tərkibinin zəngin olması ilə seçilir ki, bunun da əsas hissəsin xlor, natrium, kalsium və digər kimyəvi birləşmələrdən ibarət olmasıdır.

Cədvəl 1

Müalicəvi suların əsas göstəriciləri

Mineral bulağın adı	Suyun temperaturu ⁰ C	Qaz tərkibi	Kimyəvi tərkibi	Debiti min l/gün	İstifadənin müasir vəziyyəti
İlisu	38,3	H ₂ S	$\frac{HCO_3}{Na} \frac{95}{97} (Cl)$	1200	Müalicə vannaları
Oğlanbulaq №1, №2, №3	39,3	H ₂ S	$\frac{HCO_3}{Na} \frac{98}{98} (Cl)$	700	Müalicə vannaları
Qızbulaq	38,5	CH ₄	$\frac{HCO_3}{Na} \frac{82}{97} (Cl)$	800	Müalicə vannaları
Moxubulaq	31,6	CH ₄	$\frac{HCO_3}{Na} \frac{89}{93} (Cl)$	195	Müalicə vannaları

Mənbə: [5]

Müalicəvi suyun bazasında yerli əhəmiyyətli müalicə vannaları fəaliyyət göstərir. Son dövrlərə qədər İlisu pansionatında qeyd olunan termal müalicəvi sulardan istifadə olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, 2009-cu ildə İlisuda yerləşən Uludağ istirahət mərkəzinə Hamam bulaq adlanan termal su mənbəyindən kəmərlə vasitəsilə su gətirilmişdir. Hazırda bu istirahət mərkəzində SPA xidmətlərində qeyd olunan termal sulardan istifadə olunur.

Moxubulaq müalicəvi su mənbəyi İlisu kəndinin yaxınlığında, Gümrük çayının sol sahilində yerləşir. Debiti yüksək olmaqla 195 min l/gün təşkil edir. İsti bulaqlar qrupuna aiddir (30-50⁰C) və tərkibində natrium xlorid, kükürd və radonun miqdarı çoxdur. Termal suyun debitinin yüksək olması və kimyəvi tərkibinin zənginliyi müalicə məqsədilə istifadə olunmasına imkan vermiş olur [5].

İlisu mineral bulaqlar qrupu isə 10 çıxışlı olub, natrium hidrokarbonat (NaHCO₃) tərkibli hidrosulfid sular qrupuna aiddir. Hamamçay çayının sahillərində yerləşən bu bulaqların əsas çıxışları İlisu qəsəbəsindən 4,5 km və Qax

inzibati rayonunun mərkəzindən 16,5 km məsafədə yerləşmişdir. Hamamçay bulaqlarının yerləşdiyi ərazinin mütləq hüdürlüyü dəniz səviyyəsindən 1640 m yüksəklikdədir. İlisu yaşayış məntəqəsindən göstərilən bulaqlara gedən yol vadi getdikcə daralaraq, hündür sıldırım qayalı “Qızbulaq” sularının çıxışında onun eni 4-5 m-dək olan dərə əmələ gətirir. Bütün bunlar mineral suların əhəmiyyətli konsentrasiyasına və onların karbon qazı ilə zəngin olduğunu göstərir [15].

Hamamçay çayının sahilindən 12-15 m məsafədə əsas bulağın suları şaquli çatdan təbii surətdə çıxır və tağlı tavana malik 3x3m və dərinliyi 1,6 m olan hovuzla tökülür. Bu hovuz “Oğlanbulaq” adlanır. Mineral suyun şaquli çatdan çıxan digər əhəmiyyətli çıxışı isə 20 m yuxarıda yerləşir və buradan axan su “Qızbulağa” tökülür. Hamamçayın sol sahili boyunca, bir qədər yüksəkdə temperaturu 35⁰C olan daha 6 istisu çıxışı vardır. Sağ sahilə isə termal su iki yerdə - “Qızbulaq” bulağının qarşı tərəfində və ondan 20 m yüksəklikdə yer səthinə çıxır. Əsas çıxışın 40⁰C temperaturu isti suyu tavadan “Oğlanbulaq” hövuzuna axır, sonra isə Hamamçay çayının ümumi axınına qarışır [7].

Bu bulaqların suyu Böyük Qafqaz aşırımının cənub yamaclarında yayılan mineral su tipləri üçün xarakterik olan hidrokarbonat-natriumlu termal sulara aid edilir. Sular kükürlü, zəif karbonatlı-qələvi, isti duzlu-qələvi sular kimi təsnifatlaşdırılır.

2009-cu ildə aparılmış analizlər nəticəsində radonun qatılıq dərəcəsinin “Oğlan bulaq” termal suyunda 1770 bq/m³ (47,84 nKu/1), “Hamam” termal suyunda isə 2380 bq/m³-ə (64,33 nKu/1) bərabər olduğu təyin edilib və azradonlu su kimi onlardan balneoloji müalicə üçün istifadə oluna bilər. 2009-cu ildə isə bu suların nümunələrini analiz məqsədilə Səhiyyə Nazirliyinin Elmi Tədqiqat Tibbi Bərpa İnstitutu aparmışdır. Həmin institutun Kurort sərəvtlərinin öyrənilməsi şöbəsinin rəyinə görə bu sular qələvi mühitə malik (pH – 8,6), az minerallaşmış (M-1,9 q/l), kimyəvi tərkibinə görə hidrokarbonatlı-xloridli natriumludur. Orqanoleptik göstəricilərinə görə isə rəngsiz, dadsız, iysiz, şəffaf və çöküntüsüzdür [15].

Tərkibindəki komponentlərə görə, təbii mineral müalicəvi süfrə suyudur və AZŞ-216-2006-ya əsasən, bu su Ukraynanın “Kırım” suyunun analoqudur. Sudan mədənin sekretor funksiyasının normal və yüksək fəaliyyəti, mədənin və onikibarmaq bağırsağın yüngül formalı yaraları, xroniki kolit və enterokolitlər, qaraciyərin və öd yollarının xroniki xəstəlikləri, xroniki pankreatit, maddələr mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədar olan xəstəliklər (şəkərli diabet, piylənmə, podagra və s.), sidik yollarının xroniki xəstəlikləri zamanı istifadə oluna bilər.

Ərazinin mineral sularında qazların da həll olması çox dəyişkəndir. Belə ki, o, suyun temperaturundan, təzyiqindən və başqa həll olunmuş maddələrlə zənginliyindən asılıdır. Bütün bu qazlar mineral sularda həll olunmuş və ya sərbəst halda az və ya çox miqdarda iştirak edir. Onlar atmosfer, biokimyəvi, kimyəvi və metamorfizm mənşəli olması ilə xarakterizə olunur.

İlisu bulaqlarının xarici analoqları müəyyən edilməsi qaz və kimyəvi

tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu müxtəliflik onların müalicəvi xüsusiyyətlərinə və temperaturuna təsir etmiş olur. Xarici analoqlarının bəzilərinin qaz tərkibi İlisu bulağı ilə eyni olsa da, kimyəvi tərkibində xlorid və natriumun miqdarının çox olması müalicənin tətbiqin fərqləndirir.

Cədvəl 2

İlisu və Moxu bulaqların xarici analoqları

Mineral bulağın adı	Ölkənin adı	Qaz tərkibi	Mənbədə temperatur °C	Debiti min l/gün	İstifadənin müasir vəziyyəti
1.Efpatoriya	Ukrayna (Kırım)	H ₂ S	38-42	720	Sanatoriya kurort kompleksləri
2.Mineqorsk	Rusiya	H ₂ S və N ₂ , Br	40-45	236	Sanatoriya-kurort kompleksləri
3.Badqasteyn	Avstriya	H ₂ S	50	1,1	Müasir kurort, müalicə mərkəzləri
4.Saparevo	Bolqarıstan	H ₂ S və N ₂	42	240	Müalicə-sağlamlıq mərkəzləri
5.Xeviz	Macarıstan	CH ₄	30-33	1000	Sanatoriya kurort kompleksləri
6.Saki	Ukrayna (Kırım)	CH ₄	40-44	236	Sanatoriya-kurort kompleksləri
7.Germik	Türkiyə	CH ₄	38	230	Müalicə-sağlamlıq mərkəzi

İlisu və Moxubulaq mineral sularının analoqlarının təhlili göstərir ki, bu bulaqlardan müalicə-sağlamlıq turizmində geniş istifadə olunur. Onların qaz tərkibi və temperaturunun İlisu bulaqlarına oxşar olmasını qeyd etmək olar. İlisu bulaqlarının analoqlarının təbii-coğrafi şəraiti əlverişli olmasına və bəzilərinin az minerallaşması müalicə-sağlamlıq məqsədilə daha çox istifadəsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, qeyd olunan analoqların bazasında geniş sanatoriya-kurort komplekslərinin tikilməsi ənənəvi olaraq bu ölkələrdə müalicəvi-sağlamlıq xidmətlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək ki, İlisu bulaqlarının debitinə, qaz tərkibinə, temperaturuna görə xarici analoqlarından geri qalmır ki, bu da onun müalicə-sağlamlıq məqsədilə istifadəsinə imkan verir.

Qeyd olunan analoqlardan müalicəvi-sağlamlıq turizmində geniş istifadə olunması onların rentabelliyn yüksək olması ilə bağlıdır. Belə ki, qeyd olunan müalicəvi suların debitinin yüksək olması, əlverişli təbii şəraiti, digər turizm növləri ilə birgə istifadə imkanlarının mövcudluğu iqtisadi baxımdan rentabelliyni artırır.

Təbii resursların rentabelliyni ondan istifadəyə imkan verən coğrafi şərait, investisiya təminatı ilə birbaşa bağlıdır. Hər bir resursun rentabelliynin müəyyən edilməsi onun kapital tutumundan, məhsulun maya dəyərindən, investi-

siyaların dəyəri və qaytarılma imkanlarından asılıdır. Bu baxımdan qoyulmuş kapitalın müqabilində əldə olunan gəlir əsas şərtidir. DuPont analiz metodu ilə resursların rentabelliği daha çox hesablanır. Bu metod resursun rentabellik göstəricilərinin tək-tək analiz etməklə maliyyə hesabatları aparılır [12].

Mineral suların rentabelliğinin müəyyən edilməsində əsas amil suların debitinin müəyyən olunması və istifadə üçün təminatın nəzərə alınmasıdır. Bu baxımdan debitin çoxillik göstəricilərinin əsasında müalicə məqsədilə istifadə müəyyən edilir. İlisu və Moxubulaq mineral sularının debitinin yüksək olması (1,4 mln l/gün) müalicə komplekslərinin tikintisi üçün rentabelli sayıla bilər.

Debitin yüksək olması ilə yanaşı, mineral bulaqların kimyəvi və qaz tərkibinin, temperaturunun müalicə baxımından yararlı olması nəzərə alınır. Bu baxımdan İlisu bulaqları (Oğlanbulaq, Qızbulaq daxil olmaqla), Moxubulaq mineral su mənbələrinin xarici analoqlarının təhlili göstərir ki, müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə onlardan geri qalır.

Rentabelliğinin müəyyən olunmasında ərazinin relyef şəraiti, geomorfoloji xüsusiyyətlərinin mineral bulaqların mənimlənməsinə şərait yaradılması ilə müəyyən edilir. Bu mənbələrin olduğu ərazilərin relyef xüsusiyyətlərinə görə meyiliyin çox olması, dik meyilli yamaqların mövcudluğu onların mənimlənməsinə mənfəət təsir edir. İlisu bulaqlarının Hamam çayın dərəsində dərin kanyonda yerləşməsi, relyefin meyilliyinin 5,3-6⁰-yə çatması da mənbələrdən istifadəni çətinləşdirir[6].

İlisu, Moxubulaq mineral bulaqlarına gedən yolun əsas bərk örtüklü yollardan 4,5-5 km kənarda yerləşməsinə baxmayaraq, relyef şəraitinin mürəkkəbliyi, tez-tez təkrarlanan sel hadisələri, sürüşmə yolun tikintisinə imkan vermir və daha çox vəsait tələb edir.

Sosial təminat sahələrinin yaradılması baxımından İlisu bulaqları və Moxubulaq mineral sularının ərazisi mürəkkəb olduğuna görə əlverişli sayılmır. Elektirik xətlərinin çəkilməsi əlavə vəsait tələb etdiyinə görə, yerli imkanlardan istifadə etməklə kiçik SES-in tikintisi mümkündür. Hamamçayın yuxarı axarlarının nisbətən gursulu olması, düşmə kəmiyyətinin çoxluğu kiçik SES tikintisi üçün əlverişlidir. Bunun üçün az miqdarda vəsait sərf etməklə gücü 1-1,5 meqavat olan SES-lər tikmək mümkündür ki, bu da ildə 10 milyon kilovatsaat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verərdi. Belə kiçik SES-lərin tikilməsi təcrübəsi Şəki, Qusar, İsmayilli rayonunda mövcuddur.

Mineral bulaqların yaxınlığında mobil sanitar qovşaqlarının və təmizləyici qurğuların tikilməsi vacibdir. Mobil sanitar qovşaqların tikilməsi ətraf mühitin və su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınmasına imkan verir. Mobil sanitar qovşaqlarının tikintisi çox vəsait tələb etmir, istənilən relyef şəraitində yerləşdirmək mümkündür və rentabelli sayılır.

Kapitalın rentabelliği baxımından ərazinin mürəkkəb relyef, iqlim, hidroloji şəraitə malik olması, ondan istifadəni çətinləşdirməklə yanaşı, daha çox investisiyalar tələb edir ki, bu da iqtisadi baxımdan rentabelli sayılmır. Yol infrastrukturun bərpasından sonra mineral bulaqların ətrafında müalicəvi ha-

mamların, su içmə qalerasının, tibbi məntəqənin, ayrıca müalicə vannalarının və digər infrastrukturun təşkili üçün investisiyaların cəlb olunması vacibdir. Hazırda mineral sulardan istifadəyə yönəldilən kapitalın bütün mənbələr üzrə rentabelliği aşağıdır. Bu da, mineral suların ətrafında heç bir infrastrukturun olmaması, yolsuzluq şəraiti və iqlimin bu sulardan istifadə üçün yalnız yay mövsümündə (iyuldan avqust ayının 20-ə qədər) əlverişli olması ilə bağlıdır [14].

Mineral sulardan istifadə üçün digər resursların rentabelliği ərazidə tikiləcək müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin böyüklüyü, hər kv.km. çəkilən xərclər, təsərrüfat fəaliyyəti, əsas vəsaitlərdən istifadə, tibbi və digər personalın əməyi, cəlb olunacaq istehlakçılar və s. amillər hesablanmalıdır. Bu mineral bulaqlarda heç bir müalicə mərkəzinin olmaması, qeyd olunan fəaliyyət üzrə rentabelliği hesablamağa imkan vermir.

Ümimilikdə bu mineral suların debiti, mikroiqlim şərait, landşaftı ondan istifadənin rentabelli olmasının göstərsə də, heç bir infrastrukturun olmaması, yolsuzluq şəraiti, sel və sürüşmələr, mürəkkəb relyef onun iqtisadi rentabelliğini aşağı salır. Mineral sulardan istifadənin rentabelliğin təmin etmək üçün dövlət vəsaitləri hesabına yolun tikilməsi, bulaqların yaxınlığında ilkin infrastrukturun yaradılması vacibdir. Eyni zamanda regionların inkişafı haqqında dövlət proqramına ayrılan vəsaitlər və bələdiyyələrin dəstəyi ilə mineral bulaqlara turist çıxışlarının çəkilməsi, istiqamət bildirən işarələrin qoyulması, bulaqlar haqqında informasiya lövhələrinin yerləşdirilməsi, tulantıların təmizlənməsi, mobil sanitariya qovşaqlarının tikilməsi, kamping yerlərinin ayrılması mümkündür. Həmçinin yerli icmalarda maarifləndirmə aparmaqla, onların evlərində turistlərin qalması üçün şəraitin yaradılmasında dəstəklənə bilər.

Belə mürəkkəb relyefə malik olan ərazilərdə resurslardan istifadə olunması üçün Türkiyə təcrübəsindən yararlanmaq olar. Türkiyənin Daxili və Orta Anadolu, Qara dəniz bölgələrinin dağlıq və mürəkkəb relyefə malik ərazilərində termal mənbələrdən istifadə olunmasında son illər mühüm irəliləyişə nail olublar. Türkiyədə belə mənbələrin istifadə olunmasında aşağıdakı amillər daha çox qabardılır:

-Termal mənbələrdən istifadə olunması üçün alt infrastrukturun yaradılması. Bu məqsədlə ərazinin geoloji və geomorfoloji şəraiti öyrənilməklə dövlət tərəfindən yaradıla biləcək infrastruktur layihələri müəyyən edilir. İlk növbədə yol, sosial təminatlar üzrə infrastruktur sahələrin inkişafına önəm verilir.

-Termal mənbələrdən istifadə olunmasına bələdiyyələrin cəlb olunması. Bələdiyyələr öz ərazilərində mövcud olan resurslardan istifadə üçün qanunvericilik bazasına malik olması, onların bu sahədə fəaliyyətini genişləndirməyə imkan verir. Bələdiyyələr öz ərazilərində olan termal mənbələrdən istifadə üçün investisiyaları cəlb etməklə və öz vəsaitləri hesabına infrastruktur yarada bilər.

-Termal mənbələrdən istifadə olunması üçün dövlət və bələdiyyələr tərəfindən ilkin olaraq infrastrukturun yaratmaqla yanaşı, minimum komfortluğa malik olan müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin tikilməsi. Belə müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin idarə olunması bələdiyyələrə məxsus olur və ya onu icarəyə

verirlər.

-Türkiyədə dağlıq ərazilərdə yüngül konstruksiyalı kiçik müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin tikilməsi. Belə müalicə-sağlamlıq mərkəzləri əsasən mövsüm dövründə fəaliyyət göstərir və xidmətlərini daha ucuz qiymətə turistlərə təklif edirlər.

-Termal mənbələrə investisiya cəlb etmək üçün vali və bələdiyyələr tərəfindən güzəştli şərtlərlə torpaq sahələri ayrılması və vergi güzəştləri tətbiqi. Bu məqsədlə sahibkarlıq subyektlərinə, investorlara yerli idarəetmə orqanları tərəfindən dəstək verilir ki, bu da torpadların uzunmüddətli icarəsi, yerli vergilərdən azad olunması və digər stimullaşdırıcı tədbirlərdən ibarətdir [11].

Zəif mənimsənilən ərazilərdə termal suların istifadə olunmasında dövlət və yerli idarəetmə orqanları maraqlı olduğuna görə bu sahədə stimullaşdırıcı tədbirlər görür və investisiya yönəltmiş olurlar. Çətin mənimsənilən ərazilərdə dövlət alt infrastrukturunu yaratmağa çalışır, sonra isə sahibkarlar və digər investisiya strukturlarına müxtəlif vergi güzəştləri tətbiq etməklə termal təsislərin yaradılmasına çalışırlar.

Buna misal olaraq Osmaniyyə valiliyinə bağlı Düziçi bələdiyyəsinin tabeliyində olan Haruniyyə termal mənbəyini qeyd etmək olar. Termal mənbə Düzdül dağının ətəklərində, dəniz səviyyəsindən 620 m yüksəklikdə yerləşir. Ərazinin mürəkkəb relyefi və geomorfoloji quruluşu bu termal mənbələrdən istifadə olunmasını çətinləşdirir. Haruniyyə bulaqları Ceyhan çayın dərin kanyonunda, Aslantaş su anbarının 2,5 km-də yerləşməklə, ətrafındakı dağların hündürlüyü 2000 m-dən çoxdur. Bu termal mənbədə qış soyuq, yay ayları sərin keçir. Dekabr ayından başlayaraq qar yağır və mart ayının sonlarına qədər qalır[13].

Haruniyyə termal bulağının tərkibi İlisu bulaqlarına oxşar olmaqla kimyəvi tərkibinə görə radonlu, azot qazlı olmaqla, hidrokarbonatlı-xloridli natriumludur. Haruniyyə termal mənbəyində suyun temperaturu 32-50⁰C arasında dəyişir. İlisu bulaqlarında suyun temperaturu 40⁰C-dən yüksəkdir ki, bu da qeyd olunan bulaqların oxşar olduğunu göstərir.

Haruniyyə termal mənbələrinin mürəkkəb relyef xüsusiyyətlərinə baxmayaraq 2013-cü ildə valilik və bələdiyyənin dəstəyi ilə 98 otaqlı 194 yerlik 3 mərtəbəli minimum standartlara cavab verən termal otel tikilmişdir. Həmçinin Haruniyyə termal mənbəyində infrastrukturun yaradılması bu sahədə marağı olan sahibkarlıq subyektlərinə də cəlb etmiş və az tutumlu gecələmə yerləri və müalicə hamamları tikilmişdir [11].

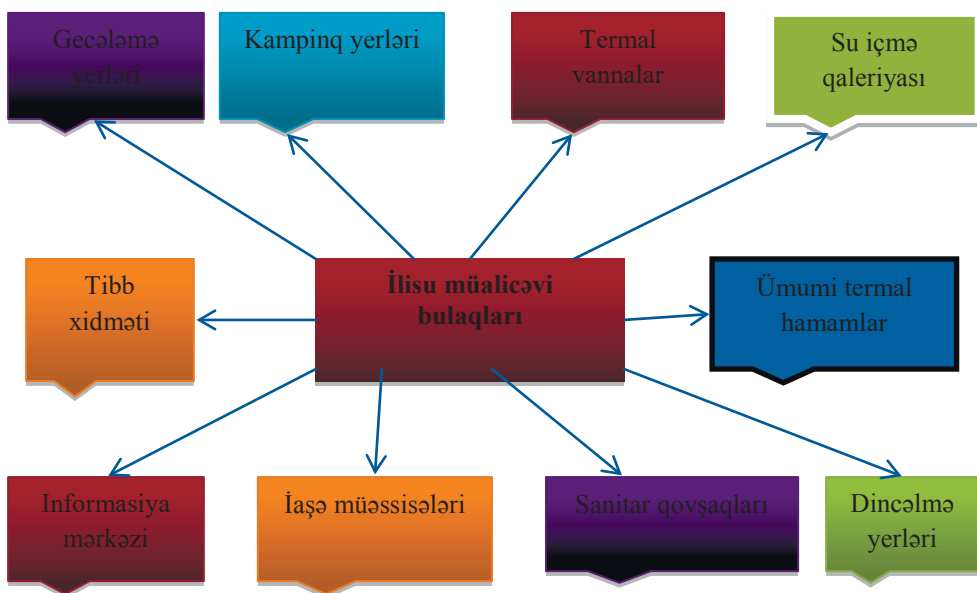
Hazırda Haruniyyə bulağının bazasında fəaliyyət göstərən bələdiyyəyə məxsus termal otelə Türkiyə vətəndaşları daha çox gəlir və onlara “ekonom” qiymətlərlə müalicə-sağlamlıq xidmətləri təklif edilir. Haruniyyə termal otelinin çətin təbii şəraiti olsa da, ilboyu fəaliyyət göstərir ki, bu da infrastruktur təminatının yetərli olması ilə bağlıdır.

Qeyd olunan təcrübəni İlisu bulaqlarının istifadəsində tətbiq etmək mümkündür. İlisu bulaqları İlisu qəsəbəsindən 4,5 km, Qax rayon mərkəzindən isə 16,5 km məsafədə, dəniz səviyyəsindən 1640 m hündürlükdə yerləşir ki, bu

da çətin relyef şəraitinə malikdir. Haruniyə termal mənbələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə dövlətin dəstəyi ilə bulağa gedən 5 km yolun bərpası, elektrik və su təchizatı, mobil sanitar qovşaqlarının təşkili ondan istifadənin səmərəliliyi artırmış olardı.

Eyni zamanda, dövlətin dəstəyi ilə İlisu bulaqlarının bazasında kiçik balneoloji müalicə mərkəzlərinin tikilməsi də mümkündür. Bu məqsədlə yüngül konstruksiyalı tam təciz olunmuş sanatoriya, Hamamçay üzərində elektrik enerjisi almaq üçün kiçik SES-in tikilməsi, ekoloji mühitin qorunması üçün mobil sanitar qovşaqlarının təşkili səmərəli olardı.

İlisu bulaqları və Moxubulaq mineral sularının yaxınlığında yerli əhəmiyyətli kiçik mobil müalicə-sağlamlıq müəssisələrinin tikintisi üçün yol infrastrukturunun bərpası vacibdir. Hazırda bu yol çayın kənarı sel suları yuyan daşların üzərindən və bəzi yerlərdə isə çay dərəsindən keçir. Termal suyun bazasında təşkil olunan vannalar isə heç bir sanitar gigiyenik qaydalar uyğun deyildir.



Şəkl. 1. İlisu termal mənbəyinin yaxınlığında infrastrukturun təşkili modeli

Müalicəvi bulaqların yaxınlığında minimum tələbləri ödəyən termal vannaların təşkili, ətrafa atılan turlantıların qarşısını almaq üçün onların utilizasiyası, gecələmə yerlərinin tikintisi və kamping qurmaq üçün şəraitin yaradılması vacibdir. Bu müalicəvi bulaqlar ətrafında yardılan mobil mərkəzlərdə gecələmə yerləri, kampların təşkili üçün ərazilərin ayrılması, ümumi sanitar qovşaqları və hamamlar olmalıdır [3]. İlisu və Moxubulaq müalicəvi sularından istifadə olunması onların yaxınlığında müvafiq ərazilərin ayrılması, yol və ilkin infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bu məqsədlə gecələmə və kamping yerləri, mobil sanitar qovşaqları və digər infrastruktur sahələrin təşkili məqsəduyğun

olardı. İlisu bulağının yaxınlığında landşaft şəraitinin nəzərə alınması ilə yüngül konstruksiyalardan istifadə etməklə gecələmə yerlərinin tikintisi səmərəli olardı.

Qeyd olunan mineral bulaqlardan səmərəli istifadə olunması üçün digər turizm növlərinin ilə əlaqələndirilməsi onların reklam və PR artırmış olar. Bu məqsədlə bölgəyə gələn turistlərə təqdim olunan paketlərə müalicə-sağlamlıq-macərə xidmətlərinin əlavə olunması müalicəvi bulaqlara marağı artırmış olardı.

Bu baxımdan Türkiyə təcrübəsində müalicə-sağlamlıq turizminin təbiət və mədəni dəyərlərlə əlaqələndirilməsi daha geniş yayılmışdır. Türkiyədə termal mənbələrin bazasında müalicə-sağlamlıq mərkəzləri yaratmaqla yanaşı, müxtəlif turizm xidmətlərindən yararlanmaqla qısamüddətli paketlərin təqdim olunması öz əhəmiyyətin saxlayır. Belə qısamüddətli paketlər 3 günlük, bir həftəlik və daha qısa olaraq təqdim olunur. Eyni zamanda, tanınmayan termal mənbələrə dərkətmə və sağlamlıq turlarınınin təşkili geniş yayılmışdır.

Tanınmayan termal mənbələrin bir çoxunun tarixi yaşayış məntəqələrində yerləşdiyinə görə mədəni-dərkətmə turlarında termal mənbələrə səyahət də daxil edilir. Bu termal mənbələr haqqında olan əfsanələr və tarixi hadisələr gələn turistlərə çatdırılır. Məsələn, Zonquldağ yaxınlığında yerləşən Çavundur termal mənbəyinə gələn turistlər həm bölgənin tarixini əks etdirən mədəniyyət abidələri ilə tanış olur, eyni zamanda tarixi hadisələr və əfsanələr haqqında məlumat almış olurlar [13].

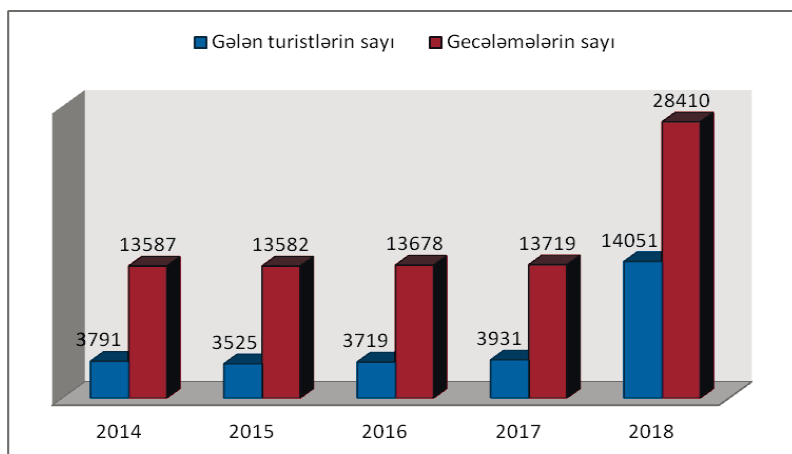
İlisu və Moxubulaq termal suları balneoloji turizm baxımdan zəif mənim-sənilməsi və mürəkkəb relyef formasına malik olduğuna görə onlardan istifadə olunmasının digər turizm növləri ilə əlaqələndirilməsi səmərəli sayılır. Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunan təcrübələrdən istifadə etməklə həmin termal mənbələrinin tanıtılmasına və turist axınlarının təmin olunmasına dəstək vermiş olardı.

Tədqiqat ərazisi olan Qax rayonu da turistlərin daha çox səfər etdiyi bölgələrdən sayılır. Qax rayonuna gələn turistlərin əsas hissəsi təbiət, ekoloji, mədəni-dərkətmə, kənd turizm və az bir hissəsi müalicə və macərə təyinatlıdır. Qax rayonunda 11 yerləşmə müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, onların da birdəfəlik tutumu 610-a çatır [1].

Rayonda turizm əsasən Qax şəhəri, Qaxbaş və İlisu istiqamətində daha çox inkişaf etmişdir. Mövcud otel və istirahət mərkəzlərinin demək olar ki, hamısı qeyd olunan istiqamətdə çəmlənmişdir. Rayona gələn turistləri təbiət və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilər cəlb etdiyinə görə ənənəvi olaraq istirahət və kənd turizm öz əhəmiyyətin saxlamışdır.

Qax rayonuna gələn turistlərin dinamik olaraq artması və onların daha çox İlisu istiqamətində olan istirahət mərkəzlərini seçməsi “təbiət və sağlamlıq” turlarınınin birgə təşkili üçün əlverişli imkanlar yaradır. Türkiyə təcrübəsindən yararlanaraq rayona gələn turistlərə “Təbiət-mədəni-dərkətmə və sağlamlıq” turizm məhsulunun təqdim olunması mümkündür. Belə bir məhsulun formalaşmasında İlisu istiqamətində olan landşaft ekzotikliyi ilə seçilən

ərazilər, təbiət abidələri, tarixi-memarlıq, arxoloji abidələr, yerli əhalinin adət-ənənələri, mineral sulardan istifadə nəzərə almaqla formalaşdırmaq olar.



Şək. 2. Qax rayonuna gələn turistlərin dinamikası[1]

İlisu və Moxubulaqların bir-birinə yaxın yerləşməsi “təbiət-sağalmalıq və mədəni-dərketmə” tur məhsulunun təqdim olunmasına əlverişli şərait yaradır. Qeyd olunan məhsulun formalaşmasında Şəki Regional Turizm Destinasiya Mərkəzi, səyahət agentlikləri və s. maraqlı təşkilatlar iştirak edə bilər. İlisu və Moxubulaq termal mənbələri üçün təqdim olunan “Təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” turizm marşrutunda 6 tarixi-memarlıq və arxitektura abidə, iki şalalə, Kürmük və Hamamçayın kanyonları, geniş dağ-meşə və dağ çəmən landsaftları, 5 termal bulaq, yerli əhalinin adət-ənənələri, milli mətbəxt nümunələri, icmalar həyatı və yaşayış şəraiti tanışlıq daxil edilə bilər.

“Təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketlərinin rayona gələn turistlərə təqdim olunması, həmçinin bukletlər formasında otel və istirahət mərkəzlərində yaymaq mümkündür. Eyni zamanda, internet, sosial media marketing vasitəsilə qeyd olunan marşrut reklamının aparılması, səyahət agentliklərində bu məhsulu satışı və PR təşkili vacibdir.

Ümumilikdə İlisu istiqamətində təqdim olunan “Təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” məhsulu rayona gələn turistlərin asudə vaxtının təşkilində, həftə sonu istirahətini planlaşdıran turistlərə maraqlı səyahət olaraq təqdim oluna bilər. Bu marşrutda turistlər bölgənin zəngin təbiəti, tarixi, mədəniyyəti, ənənələri, milli mətbəxi ilə tanış olmaqla yanaşı, son olaraq müalicəvi termal mənbələrdə yerli hamamlardan istifadə etmiş olardı.

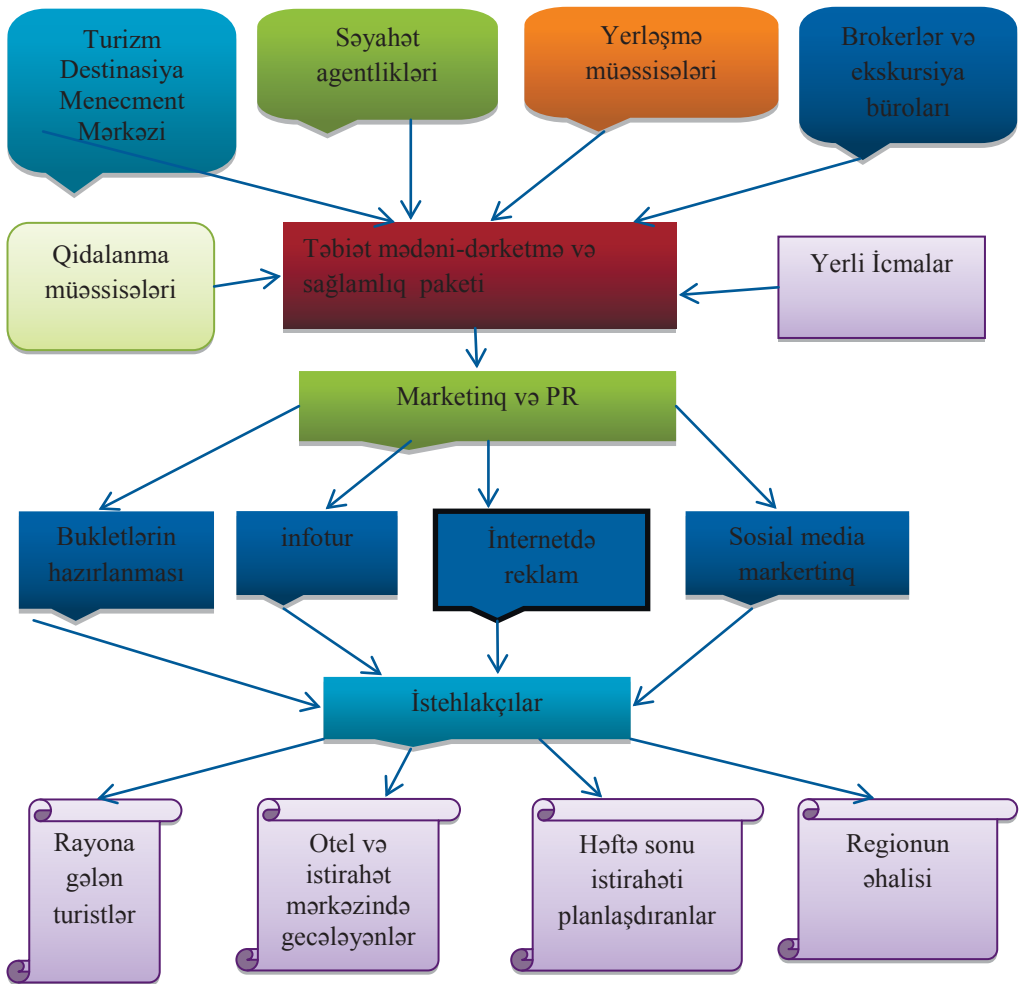
İlisu, Moxubulaq radonlu müalicəvi su mənbələri üçün təqdim olunan “Təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketlərinin təqdim olunmasında Türkiyə təcrübəsini nəzərə alaraq aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmək olar:

-Mineral-termal bulaqların daxil olduğu mədəni-sağlamlıq turları. Mövcud termal mənbələrin yaxınlığında olan milli irs nümunələri, memarlıq və

arxitektur abidələrə dərkətmə tematik ekskursiyaların təşkili və sonda sağlamlıq üçün termal vannalardan istifadə olunması daxil edilir.

-Səyahət agentlikləri və maraqlı təşkilatlara “Təbiət-mədəni-dərkətmə və sağlamlıq” üzrə infoturların təşkili. Belə infoturlar ərazinin təbiəti, tarixi-mədəniyyəti, ənənələri ilə tanış olmaqla yanaşı, müalicəvi suların əhəmiyyəti barədə məlumat almaq, sosial və turizm infrastrukturun öyrənməyə imkan verərdi.

-Bölgəyə və Qax rayonuna gələn turistlərə “Təbiət-mədəni-dərkətmə və sağlamlıq” paketlərinin təqdim olunması. Bu təklif daha real olaraq turistlərin cəlb olunmasına imkan verməklə yanaşı, onların asudə vaxtının təşkilində, yeni təəssüratların yaranmasında mühüm rolu vardır.



Şəkl. 3. “Təbiət-mədəni-dərkətmə və sağlamlıq” paketinin təşkili modeli

Qeyd olunan asılılıq göstəriciləri termal mənbələrdən istifadənin əsas istiqamətlərin əks etdirmiş olur. Qeyd olunan asılılıq modeli “Təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketi olaraq termal bulaqların tanıtılmasına, turistlərin cəlb olunmasında əlavə imkanlar yaradır.

Bu baxımdan digər turizm növlərinin termal mənbələrlə əlaqələndilməsi üçün aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmək olar:

-Mineral bulaqlara gedən yolların bərpası və müvafiq infrastrukturun yaradılması. Qax rayonunda mövcud mineral bulaqlara gedən yol bərhad vəziyyətdə olmaqla, tam yolsuzluq şəraitidir. Baxmayaraq ki, İlisu bulaqları İlisu kəndinin 4,5 km yerləşir yolsuzluq şəraitində qeyd olunan potensialdan istifadə etmək mümkün deyil. Eyni zamanda mineral suların ətrafında heç bir infrastruktur yoxdur ki, bu da gələn turistlərin istirahətinin təşkilinə imkan vermir. Xüsusilə qeyd olunan ərazidə dövlət vəsaiti hesabına termal mənbələrə gedən yolların bərpası vacibdir. Eyni zamanda bələdiyyənin dəstəyi ilə həmin mineral su mənbələrinə çıxışların çəkilməsi də mümkündür ki, bu da piyada və digər minik vasitələri ilə həmin mənbələri getməyə imkan verərdi.

-Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarına gələn turistlərə mineral bulaqlar da daxil olmaqla “təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” turlarının təşkili. Qeyd olunan iqtisadi rayonlara gələn turistlərin sayı davamlı olaraq artır ki, bu da təqdim edilən paketdən istifadə edənlərin sayının arıtmış olardı. Regionun Şəki və Qəbələ rayonlarının daha çox turist qəbul etməsinə nəzərə alaraq (iki rayon birlikdə 200 min nəfərdən çox), bu turistlərin Qax rayonunda “təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketlərini təklif etmək olar. Belə paketlərdə İlisu mineral bulaqları istiqamətində piyada və macəra turlarının təşkili də mümkündür.

Bunun üçün iqtisadi rayonun otel və istirahət mərkəzlərində “təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketlərinə uyğun bukletlərin paylanması, sosial media vasitəsilə reklam aparılması, magistral yollarda tabloların yerləşdirməsi və geniş marketinq tədbirlərinin keçirilməsi vacibdir. İqtisadi rayona gələn turistlərin 30%-nin qeyd olunan marşrut üzrə xidmətlərdən istifadəyə cəlb olunması onun səmərəliliyinin təmin etmiş olardı.

- Qax rayonuna gələn turistlərə “təbiət-mədəni-dərketmə və sağlamlıq” paketinin təqdim olunması. Qeyd olunan tur paket üçün əsas hədəf kütləsi inzibati rayona gələn və gecələyən turistlərdən ibarətdir. Qax rayonunda turistlərin ortalama gecələmə müddəti müvafiq olaraq 2-3 gün təşkil edir. Qax rayonuna gələn turistlər 14 min nəfərdən çoxdur. Orta gecələmə müddətinin üstünlüyü turistlərə müvafiq marşrut üzrə paketin təqdim olunmasına imkan verir. Digər tərəfdən regiona gələn turistlərə təbiətlə bağlı turlara termal mənbələrə getməklə “macəra və sağlamlıq” tədbirləri əlavə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca turizm / Statistik məcmuə / Bakı, 2019, 98 s.
2. “Azərbaycan Respublikası Strateji Yol Xəritəsi ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair”. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi toplusu. XI cild, Bakı: Avrasiya press, 2017, 100 s.
3. Dərgahov V.S., Kərimov R.N., Azərbaycanca kurort-müalicə turizmi: inkişaf tarixi, müasir vəziyyət, problemlər və perspektivlər// BDU. AMEA, Coğrafiya İnstitutu. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XVII cild, Bakı 2011, s. 182-191.
4. Soltanova H.B., Qasımov M.S., Ağasiyev Ə.R. Azərbaycanın kurort təsərrüfatı. Bakı: Az TU-nun mətbəəsi, 2017, 215 s.
5. Əhmədova O.M. Böyük Qafqazın mineral sularının formalaşması və hidrokimyəvi xüsusiyyətləri// Bakı Universitetinin xəbərləri №2 Təbiət elmləri seriyası 2011, s.105-112
6. Namazova A.M. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonun mineral və termal sularının təsərrüfat əhəmiyyəti// Bakı Universitetinin xəbərləri, №3, Təbiət elmləri seriyası 2015, s. 152-159
7. Babaxanov N.A., Əliyev İ.Ə. Qax turizm və sağlamlıq mərkəzinə çevrilir. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2019, 2 mart.
8. Тагиев И.И., Ибрагимова И.М., Бабаев А.М. Ресурсы минеральных и термальных вод Азербайджана. Баку: Чашыоглу, 2001, 166 с.
9. Маркетинг санаторно-курортных услуг: учебное пособие / Под ред. Ветитнев А.М. М: Academia, 2008, 368 с.
10. Шигина Я.И., Зорина К.А. Маркетинг в социальных медиа: современные инструменты продвижения для малого бизнеса// Вестник технологического университета. 2015. Т.18, №23 с: 96-102
11. Tayfun Taner Doruk Sağlık turizm örneği olarak termal turizm: Türk sağlık turizmi içindeki yerinin çeşitli boyutlarıyla incelenmesi, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2019, 134 s.
12. Nilgün Sanalan Bikici Turizm Sektöründe Özsermaye Kârlılığının Değerlendirilmesi// Muhasebe ve Finansman Dergisi - Nisan/2019 (82), s. 41-54
13. Gülpınar Akbulut Türkiye’de Kaplıca Turizmi ve Sorunları. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (<http://sbe.gantep.edu.tr>) 2010 9(1), s.35-54
14. <http://www.cis2000.ru/cisFinAnalysis/savickayanalishozdeyatDK.shtml>
15. <http://www.tibbqazeti.az> › sosium › 237-lisunun-iliq-goz-yashlari

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВАЛЬНЕОЛОГИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В ЛЕЧЕБНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОМ ТУРИЗМЕ (НА ПРИМЕРЕ РОДНИКО ИЛИСУ)

В.С.ДАРГАХОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется рентабельность использования минеральных родников Илису и Мохубулаг в лечебно-оздоровительном туризме. Проведен сравнительный анализ с аналогичными родниками, используя международный опыт были показаны возможности создания туристической инфраструктуры в сложных географических условиях. Выявлены направления маркетинга, для привлечения туристов краткосрочных пакетов типа «природный-культурный-познавательный-оздоровительный».

Ключевые слова: Минеральные и термальные воды, Илису, Мохубулаг, рентабельность, аналог целебных источников, термальный источник Харунне, маркетинг, инфраструктура, турпакет.

POSSIBILITIES OF USING BALNEOLOGICAL RESOURCES IN MEDICAL TOURISM (ON THE EXAMPLE OF ILISU SPRINGS)

V.S.DARGAHOV

SUMMARY

In the article was examined the profitability of the use of Ilisu and Mokhubulag mineral waters in medical-health tourism ,they were compared with analogues of therapeutic springs, has been identified the directions of creating infrastructure and tourism infrastructure for the use of these springs in complex geographical conditions by using international experience, are shown directions of marketing organization, were noted the advantages of providing short-term “nature-cultural -health” packages for attracting tourists.

Key words: mineral and thermal waters, Ilisu, Mokhubulag, profitability, analogues of therapeutic springs, Haruniye thermal sources, marketing, infrastructure, tour package.